

Заграй Л. Д.

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри
соціальної психології

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника» e-mail:

todoriv_larisa@i.ua

ORCID ID 0000-0003-2823-8179

ПОШУК ІДЕНТИЧНОСТІ У ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті розглянуто проблему формування ідентичності у період систем-них змін, криз і трансформацій. Актуалізовано питання ролі культурних текстів у самоідентифікаційних процесах особистості. Висвітлено процес самоідентифікації в період криз і трансформацій, який ґрунтується на пе-реінтерпретації цінностей, схем, які транслюються у культурі, суспільстві, групі. Визначено поняття персональної та соціальної ідентичності на осно-ві яких розкрито специфіку формування ідентичності у період суспільних змін.

Ключові слова: самоідентифікація, ідентичність, персональна ідентичність, соціальна ідентичність, інтерпретація, криза, молодіжна субкультура.

У період змін і трансформацій, які відбуваються на сьогоднішній день із людством, особливої актуальності набувають питання орієнтирів, схем, за якими цивілізації потрібно розвиватися далі. Плюралізм ідей, ідеологій, методологій, які не мають кордонів і меж, і легітимізуються постмодерніз-мом, особливо загострюють проблему самовизначення як особистості, так і культури, суспільства в цілому. Тому особливо гостро перед науковцями постає проблема дослідження впливу таких тенденцій на розвиток особис-тості, її самовизначення, пошук ідентичності у непростому суперечливому світі.

Людина, як тільки приходить у світ, стає невід'ємною частиною куль-тури, складної системи, в якій існують свої правила, закони, норми, що зафіксовані у різних культурних текстах і відображають соціокультурний досвід. Перед нею виникає завдання облаштуватися у ньому, засвоїти осно-вні соціокультурні схеми, які створюються, підтверджуються та відтво-рюються у процесі міжособистісної взаємодії. Іншими словами, людина залучається до процесу соціалізації в ході якого відбувається засвоєння соціокультурного досвіду. У процесі соціалізації відбувається інтеріори-зація, засвоєння моделей поведінки, цінностей, норм, які транслюються у суспільстві, культурі, спільноті, що й визначає формування ідентичності особистості. Людина намагається перейняти їх, перевести у власні харак-теристики, стати подібною до інших людей, які існують поруч. Одночасно вона намагається усвідомити себе, свою своєрідність, неповторність, відчу-ти самототожність, відштовхуючись від порівняння з тими, хто її оточує. Означений процес і є процесом самоідентифікації особистості — уподібнен-ня, встановлення тотожності (з соціумом і з собою), усвідомлення себе як подібного до інших і одночасно як унікальну індивідуальність. Однак ви-никає запитання. Яким чином відбуваються процеси самоідентифікації, коли існують суперечності між суспільними нормами, відбувається знеці-нювання, руйнування культурних схем, стереотипів. Тому мета статті — розкрити особливості пошуку ідентичності, ідентифікаційних процесів в умовах суспільних змін та нестабільності.

Самоідентифікація розгортається як ототожнення себе з іншою особою, групою, спільнотою, культурою в цілому або включення в образ «Я» окре-мих їх якостей. У цьому процесі запозичуються не лише моделі поведін-ки взірця для наслідування, а й виникають передумови для формування певних особистісних структур того, хто уподібнює себе до взірця, а саме: ідеалів, ціннісних орієнтацій, світоглядних уявлень, інтересів тощо. Часто цей процес веде до повного злиття «Я» з образом Іншого або за принципом бажаного доповнення своєї особистості певними якостями, що притаманні Іншому. Таке тлумачення самоідентифікації дозволяє вести мову про на-явність персональної і соціальної ідентичності.

Персональна ідентичність визначається як відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду, що зумовлює тотожність самому собі. Персональну ідентичність слід розглядати як результат інтеграції «Я», що не зводиться до простої суми ідентифікацій, набутих у дитинстві. В інтеграційних процесах «Я» провідна роль належить рефлексивним механізмам самосвідомості, які й забезпечують так необхідну для особистості цілісність «Я». Завдяки рефлексії індивід інтерпретує певні соціальні норми, надає їм особистісного смислу, набуваючи відповідного життєвого досвіду, здійснює так зване «фільтрування» образів, моделей ідентифікації, які циркулюють у міжособистісному просторі людини, та створює авторські, що й забезпечує особистості унікальність та неповторність. Однак це відбувається при умові розвитку рефлексії, інтерпретативної компетентності (здатності інтерпретувати взірці ідентифікації, надавати їм особистісного смислу).

Рефлексивність притаманна лише людині і з'являється така особливість тільки на тому етапі її розвитку, коли вона здатна побачити себе, своє «Я» зі сторони, а це припадає на дошкільний вік. Рефлексуючи з приводу власних якостей, характеристик, спроможностей і обмежень, цілей і домагань, людина поступово набуває рефлексивного досвіду [2]. Рефлексивний досвід передбачає здатність людини долати егоцентризм, враховувати точку зору іншої людини, що сприяє налагодженню взаєморозуміння та збагачення «Я», відчувати внутрішній світ іншого, приймати ролі інших, їхні соціальні настанови, що дозволяє прогнозувати реакції цих інших, прилаштовуватись до майбутніх оцінок, проектувати на інших свої бажання, почуття, думки, створювати особисті теорії, вести внутрішній діалог, що пов'язує в єдине ціле різні елементи життя.

Юність вважається найбільш сприятливим періодом, коли рефлексивний досвід дозволяє створювати картину життя, конструювати «Я», моделювати ідентичність. Протягом життя людина реконструює, наповнює новим змістом «Я». Хоча як зазначають дослідники, що з віком, у старості рефлексивна здатність починає знижуватися.

Соціальна ідентичність тлумачиться як почуття органічної приналежності індивіда до групових, культурних норм, ідеалів, стандартів. Іншими словами, це усвідомлення особистістю тих характеристик, завдяки яким вона категоризує світ на схожих і несхожих на себе. Соціальна ідентичність передбачає гендерну, що ґрунтується на гендерній самоідентифікації людиною себе як чоловіка чи жінки; етнічну, тобто самоідентифікація себе як представника певного етносу, релігії, мовної групи, регіональної субкультури; ідентичність членства у формальних та неформальних об'єднаннях; професійну, що спирається на різні рольові ідентичності, які стосуються роботи; політична ідентичність, що передбачає самоідентифікацію відповідно до певних моделей конкуренції та влади.

Згідно з теорією соціальної ідентичності А. Тешфела особистість, що набуває соціальної ідентичності, має диференціювати соціальні об'єкти на такі, з якими вона себе ідентифікує, і такі, що не мають до неї стосунку [6]. Усвідомлення свого групового членства реалізується послідовно: спочатку відбувається соціальна категоризація, коли людина усвідомлює, що соціум складається з різних груп; далі йде соціальна ідентифікація, коли з усіх груп обирається та, до якої людина себе відносить; і нарешті, набувається соціальна ідентичність як повне усвідомлення своєї приналежності до даної групи.

Однак персональну та соціальну ідентичності потрібно розглядати в їх єдності, оскільки особистість повинна відчувати, що її персональна ідентичність є значущою для групи, суспільства, культури, має соціальне значення і відбиває групову ідентичність. Актуалізація персональної ідентичності подавляє соціальний полюс самокатегоризації, знижуючи кількість рольових, стереотипних самовиявів, і, навпаки, актуалізація соціальної, групової ідентичності гальмує настанови і поведінку, що зумовлена особистісним рівнем самокатегоризації. Яскравим проявом соціальної ідентичності є прототипова поведінка, яка визначається груповими нормами, стереотипами, стандартами, що створюються та транслуються у певній групі, спільноті, культурі.

Процес становлення соціальної ідентичності завершується приписуванням особистістю засвоєних норм і стереотипів своїх соціальних груп, які набувають статусу внутрішнього регулятора її соціальної поведінки. Однак слід пам'ятати, що особистість як правило, належить не до однієї, а до більшої кількості малих і великих соціальних груп. Внаслідок цього виникає взаємовплив тих цінностей, норм, стереотипів поведінки, які прийняті в цих групах. Часто такі норми в силу зовнішніх обставин є суперечливими, і людина змушена робити внутрішній вибір. Вибір буде більш конструктивним у тих людей, які здатні інтерпретувати, рефлексувати та створювати синтезовані моделі для самоідентифікацій, які є індивідуальними і відбивають характеристики персональної ідентичності.

Особистість завжди намагається зберегти свою позитивну ідентичність, оскільки це дозволяє їй сприймати світ як більш стабільний. Формуючи позитивну ідентичність, вона постійно порівнює свою групу з іншими, розширюючи таким чином свої уявлення про світ в цілому. У тому випадку, коли особистість виявляється у групі, яка не задовільняє її інтереси, є низькостатусною, втрачає свою референтність для неї, тоді спрацьовують різні стратегії, спрямовані на збереження позитивної соціальної ідентичності, зокрема: індивідуальна мобільність, яка передбачає вихід із низькостатусної групи і пошук високостатусної; соціальна творчість, що полягає в переоцінюванні самих критеріїв, за якими здійснюється порівняння; соціальна конкуренція як пряме приписування бажаних характеристик своїй групі і протиставлення їх групі порівняння [6]. Вибір тієї чи іншої стратегії значною мірою визначається рівнем розвитку персональної ідентичності, її рефлексивності, інтерпретативної компетентності. Дві перших стратегії є більш конструктивними, що стимулюють відповідну поведінкову активність та зростання саморозуміння, які сприяють розвитку персональної і соціальної ідентичності. Стратегія соціальної конкуренції є актуальною для стереотипних людей, які спрямовані переважно на підтримку позитивної соціальної ідентичності, стабільних уявлень про себе. Такі люди надають перевагу тим партнерам по спілкуванню, взаємодії, які підтверджують їх власні погляди на себе. Хоча сучасні дослідники вказують на наявність у людини двох основних типів мотивів, що пов'язані з «Я» і визначають його сталість [2]: мотив самопідсилення, спрямовуючий процес реальної взаємодії з мікросоціальним оточенням з метою отримання зворотнього зв'язку і підтримки актуального «Я»; мотив самопізнання, спрямовуючий внутрішню активність людини і відображаючий бажання визначеності у знаннях про себе, в тому числі і за рахунок відкриття в собі нових сторін. Відповідно до цього людина скоріше буде вибирати тих партнерів, які бачать її такою ж, як вона сама себе бачить. Крім того, людина прагне до підтвердження тільки тих самохарактеристик, в яких максимально впевнена. Невідповідність між наявними уявленнями про себе і новими знаннями призводить до когнітивного дисонансу. Причому чим нижчий рівень самооцінки, тим більший дисонанс.

К. Герген виділяє три стратегії захисту «Я» у таких ситуаціях: знецінювання негативного зворотнього зв'язку, дискредитація джерела інформації; підкріплення значимої частини «Я», яка мала позитивний характер; ігнорування інформації, яка б суперечила уявленням про себе [4].

Одним із найскладніших у процесах самоідентифікації особистості є питання про зміну ідентичності, її стабільність та мінливість. Особливого загострення питання зміни ідентичності набуває у період системних перетворень, потрясінь, коли ускладнюються або й взагалі руйнуються механізми соціальної регуляції, відбувається дестабілізація соціального життя, спостерігається ціннісно-нормативна криза суспільства. Криза полягає не стільки у відсутності соціальних норм і цінностей, скільки в їх суперечливості. Процеси ідентифікації у таких умовах часто настільки ускладнені, що набувають форми кризи індивідуальної ідентичності.

Прискорення темпів соціальної динаміки, перетворення старих і виникнення нових соціальних структур, переінтерпретація соціальних цінностей

³ ідеалів неминує задають нові траєкторії самоідентифікації особистості, формування ідентичності. Одночасно виникає і криза колективної ідентичності, сутністю якої є зменшення ідентифікації індивідів з колективною реальністю, яку раніше вони підтримували. Виникає на

цьому тлі і сус-пільний феномен «негативної ідентичності», коли людина сама себе відно-сить до «ошуканих», «знедолених» тощо.

Серед найбільш небезпечних наслідків таких криз називають втрату передбачуваності поведінки суб'єктів, зростання пасивності, або навпа-ки — гарячкової активності, агресії, гніву, що є закономірним резуль-татом стану дезорієнтації, тривоги, страху в якому знаходиться людина. У такі періоди адаптивність особистості буде залежати від рівня розвитку її персональної ідентичності, яка є внутрішнім «стрижнем», що є опорою для самовизначення.

Як зазначає Дж. Марсія [5], в залежності від того, як особистість про-живає кризу, якими керується цінностями та переконаннями, можна окреслити типи ідентичності людини: 1) дифузна ідентичність, що харак-теризується відсутністю у людини професійних, сімейних та інших моде-лей свого майбутнього та невеликою готовністю до самостійних життєвих рішень; 2) передбачена ідентичність, коли рішення з приводу майбутнього відбувається під впливом оточення, а не внаслідок рефлексії; 3) мораторій, коли людина знаходиться у кризовому стані і відкладає на невизначений термін важливі життєві рішення; 4) реалізована ідентичність, коли внаслі-док переживання кризи ідентичності нові життєві рішення приймаються усвідомлено і самостійно.

Сучасні соціологічні дослідження в Україні свідчать, що процес набуття інституціональної ідентичності, визнання своєї громадянської належності до держави Україна відбувається досить непросто. Особливо ці процеси є складними у східних регіонах України, аж до масового заперечення іден-тифікації. Дослідники зафіксували, що така невпевнена ідентифікація су-проводжується відчуттям проживання «не вдома».

Для особистостей в період перетворень, зламів у суспільстві, що є на-самперед зламом їхнього особистісного життя, а сприйняття і оцінка пере-творень, що відбуваються, зумовлюється тим, наскільки успішно особис-тість трансформує свій світ, своє «Я». Йде мова насамперед про ту частину їхнього «Я», де зосереджені уявлення людини про своє становище як чле-на суспільства, про особистісне світосприйняття з огляду людини як члена великої соціальної спільноти — держави, нації, етносу тощо. Особистість

³ реальність, що трансформуються, перебувають у досить опосередкованих стосунках між собою. Оскільки людина безпосередньо бачить далеко не всі різноманітні реалії нового життя, а зазнаючи негативних впливів, не може усвідомити їхніх причин. Оцінки ситуації ґрунтуються на поєднанні особистісного досвіду та інформації, яку особистість отримує через засоби масової інформації, через спілкування з іншими людьми. Крім того, люди-на знаходиться під впливом особистісних настанов, стереотипів, які визна-чають її погляд на ситуацію. Це може призводити до суттєвих викривлень у свідомості картин реального світу, образів ідентифікації. Людина у та-

кий спосіб створює власну модель ідентифікації, картину світу, яка може зовсім не відповідати реальності, або шукає іншу реальність за межами свого суспільства, культури. Саме такі тенденції спостерігаються сьогодні у молодіжному середовищі.

Однією із ключових в умовах соціальної нестабільності для особистості є проблема збереження цілісності «Я» та її адаптації до умов суспільно-по-літичної чи соціальної криз. Різні підструктури «Я» по-різному підпада-ють під негативний вплив фруструючих факторів. Особливо зазнають змін такі базові підструктури «Я» як «реальне Я» (те, яким суб'єкт бачить себе у теперішньому), «потенційне Я» (те, яке може актуалізуватися за умови суттєвих змін), «динамічне Я» (ідентифікація з ідеалами, уявлення про бажані статуси, ролі, домагання), «ідеальне Я» (те, ким індивід повинен би стати виходячи із соціально схвалених норм, що мотивують тенденції розвитку особистості).

Саме остання іпостась «Я», як правило, пов'язана з нормативною сис-темою кризового суспільства і тому зазнає найбільш інтенсивного негатив-ного впливу. Це стан фруструючих очікувань, коли суспільство декларує цілі, що породжують певні очікування, в то й же час воно не може дати засоби для реалізації цих цілей. Такий стан характерний для сучасної мо-лодої людини, яка багато чує про конституційні гарантії, права і водночас стає перед реальною загрозою почати своє доросле життя непотрібною сус-пільству. Тому молоді люди обирають дезадаптивну стратегію, пов'язану з намаганням особистості зберегти недоторканим

«ідеальне Я» за рахунок модифікації «динамічного Я» та «актуального Я». Вони намагаються знайти бажані для себе статуси, ролі. Ця поведінкова стратегія не випадково досить поширена сьогодні у суспільстві.

Слід мати на увазі, що сучасному періоду суспільної кризи передувала хронічна фруструюча ситуація, що відтворювалася протягом десятиліть. Люди безперервно відчували на собі вплив стресогенних факторів, що призводило до зниження рівня самоповаги, посилення відчуття особистісної некомпетентності, моральної регресії. Такі негативні тенденції певною мірою компенсувалися завдяки ідентифікації з суспільно заданими ідеалами, образами, що насаджувалися ЗМІ. Тому можна припустити, що більшість населення навряд чи змогла уникнути кризи ідентичності.

Ознакою переживання кризи ідентичності в українському суспільстві є те, що певна частина, а можливо й значна, намагалася відновити свою внутрішню ідентичність, протиставляючи її тій системі цінностей, якої вона принципово не сприймає. Такі процеси ідентифікації спостерігаються і серед сучасної молоді, яка обирає цінності, ідеали, норми, моделі із різних культур, субкультур, що є протиставленням до традиційних цінностей, циркулюючих у суспільстві. Проте деякі психологи зазначають, що це не конструктивний шлях пошуку ідентичності, оскільки зберігається залежність молодого людини від того, що вона енергійно заперечує, заважаючи водночас побудові системи позитивних життєвих орієнтирів. Хоча пошук молодими людьми моделей ідентифікації в інших культурах, субкультурах це не зовсім деструктивний процес, при умові, коли індивід не просто засвоює чужі культурні схеми, але інтерпретує їх, надає їм особистісного смислу.

Суспільство зацікавлене задля розвитку своєї культури у появі субкультур, особливо інноваційного характеру. Особливої актуальності молодіжні субкультури набувають у періоди системних змін, що зумовлюють модернізаційні перетворення у системі панівної культури, сприяють створенню нових схем, моделей сенсотворення, стилю життя. Основними причинами виникнення молодіжних субкультур в Україні визначають кризу українського суспільства та його основних інститутів, кризу інституту сім'ї, сімейного виховання, комерціалізацію ЗМІ, які штучно формують підвищену потребу у субкультурних ознаках, зростаючу вестернізацію і регіоналізацію культури.

Сприятливим періодом для впровадження інноваційних схем є криза панівної культури. Якщо культура містить певну кількість інноваційних субкультур, то при соціальному запиті вона реагуватиме на виклик висуванням необхідної у даний момент і випробуваної в тій чи іншій субкультурі інновації. Збідніле субкультурними інноваціями суспільство відчуває недолік реформистських сил [1].

Висновок. Отже, у періоди суспільних змін і трансформацій особливої актуальності набувають питання орієнтирів, схем ідентифікацій, збереження цілісності «Я» та адаптації. Ідентифікаційні процеси в умовах соціальної нестабільності потребують від особистості певного рівня розвитку персональної та соціальної ідентичності. Важливою умовою розвитку яких є інтерпретативна компетентність та рефлексивні механізми самосвідомості, що забезпечують здатність особистості інтерпретувати, аналізувати суперечливі культурні схеми, норми, цінності і створювати свою модель ідентичності.

Список використаних джерел і літератури

1. Пруденко Я. Субкультура — втеча від свободи / Я. Пруденко // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2007. — ¹ 46. — С. 26–30.
2. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості: Навчальний посібник / Т. М. Титаренко. — 2-ге видання. — К.: Каравела, 2013. — 372 с.
3. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. — М.: Прогресс, 1996. — 344 с.
4. Gergen K. J. Psychological science in cultural context / K. J. Gergen, A. Gulerce, A. Lock, G. Misra // American Psychologist. — 1996. — P. 496–503.
5. Marcia J. Ego identity status in college women / J. Marcia, M. Friedman // J. Person. — 1970. — V. 38, ¹ 2. — P. 249–268.
6. Tajfel H. Social identity and intergroup relations / H. Tajfel. — Cambridge, 1982.

References

1. Prudenko Ya. Subkultura — vtecha vid svobody / Ya. Prudenko // Nezaleznyi kulturolo-hichni chasopys «Ĭ». — 2007. — ¹ 46. — S. 26–30.
2. Tytarenko T. M. Suchasna psykholohiia osobystosti: Navchalnyi posibnyk / T. M. Tytarenko. — 2-ge vydannia. — K.: Karavela, 2013. — 372 s.
3. Erykson E. Ydentychnost: yunost y kryzys / E. Erykson. — M.: Prohress, 1996. — 344 s.
4. Gergen K. J., Gulerce A., Lock A., Misra G. (1996). Psychological science in cultural context rgen (P. 496–503). American Psychologist.
5. Marcia J., Friedman M. (1970). Ego identity status in college women (P. 249–268). J. Person. V. 38. ¹ 2.
6. Tajfel H. (1982). Social identiti and intergroup relations. Cambridge.